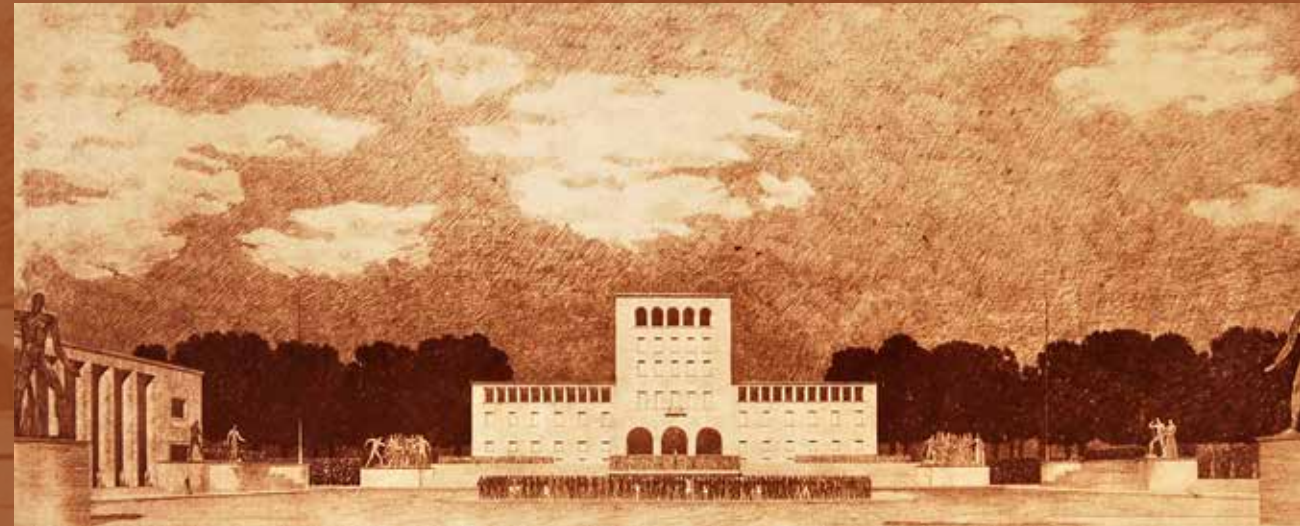

L'INTERPRETAZIONE DELLO SPAZIO URBANO E ARCHITETTONICO
DELL'ASSE STRUTTURANTE DI TIRANA
INTERPRETIMI I HAPËSIRËS URBANE DHE ARKITEKTONIKE
TE AKSIT STRUKTURUES TË TIRANËS

Atti del Convegno Scientifico
Aktet e Konferencës Shkencore

L'INTERPRETAZIONE DELLO SPAZIO URBANO E ARCHITETTONICO DELL'ASSE STRUTTURANTE DI TIRANA
INTERPRETIMI I HAPËSIRËS URBANE DHE ARKITEKTONIKE TE AKSIT STRUKTURUES TË TIRANËS

edifir
EDIZIONI FIRENZE

€ 20,00

edifir
EDIZIONI FIRENZE

L'INTERPRETAZIONE DELLO SPAZIO URBANO E ARCHITETTONICO DELL'ASSE STRUTTURANTE DI TIRANA

INTERPRETIMI I HAPËSIRËS URBANE DHE ARKITEKTONIKE TË AKSIT STRUKTURUES TË TIRANËS

collana **Architetti del Novecento. Storia e Progetto**

Direttore

Fabio Fabbrizzi

Comitato scientifico internazionale

Gianluca Belli

Gonçalo Byrne

Carolina De Falco

Fabio Fabbrizzi

Gianna Frosali

Giovanni Menna

Antonio Pizza

Francesco Taormina

Ulisse Tramonti

Atti del Convegno Scientifico **Aktet e Konferencës Shkencore**

Organizzato da: Ambasciata d'Italia a Tirana e Istituto Italiano di Cultura di Tirana
Organizuar nga: Ambasada Italiane në Tiranë dhe Instituti Italian i Kulturës në Tiranë

12 Dicembre 2014
Università Politecnica di Tirana
12 Dhjetor 2014
Universiteti Politeknik i Tiranës

L'INTERPRETAZIONE DELLO SPAZIO URBANO E ARCHITETTONICO **DELL'ASSE STRUTTURANTE DI TIRANA**

INTERPRETIMI I HAPËSIRËS URBANE DHE ARKITEKTONIKE TË AKSIT STRUKTURUES TË TIRANËS

a cura di
nën kujdesin e
Frida Pashako
Maddalena Pessina
Armand Vokshi

Aktet e Konferencës Shkencore

L'interpretazione dello spazio urbano e architettonico dell'asse strutturante di Tirana
Interpretimi i hapësirës urbane dhe arkitektonike të aksit strukturues të Tiranës

Volume pubblicato a cura dell'Istituto Italiano di Cultura di Tirana
Volum i publikuar nën kujdesin e Institutit Italian të Kulturës në Tiranë

a cura di | Nën kujdesin e

Frida Pashako

Maddalena Pessina

Armand Vokshi

Ringraziamenti | Falenderime

La Direttrice dell'Istituto Italiano di Cultura,

Adriana Frisenna, ringrazia:

Violeta Gjoni e Stefano Romano per l'assistenza nella raccolta e prima impaginazione degli Atti;

Riccardo Renzi per l'impegno dedicato alla pubblicazione del volume e alla revisione degli Atti

Drejtoresha e Institutit Italian të Kulturës në Tiranë,

Adriana Frisenna, falenderon:

Violeta Gjoni dhe Stefano Romano-n për ndimesën në mbledhjen dhe faqosjen e parë të akteve;

Riccardo Renzi-n për angazhimin përkushtuar botimit të vëllimit dhe redaktimit të Akteve

Traduzioni dall'italiano all'albanese | Përkthimi nga italishtja në shqip

Rovena Vyshka

Progetto grafico e impaginazione | Projekti grafik dhe faqosja

Edifir-Edizioni Firenze S.r.l.

Copertina | Kopertina

Riccardo Renzi

Immagine di copertina | Në kopertinë

G. Bosio e U.C.E.U.A., *Prospettiva di Piazza del Littorio*, eliocopia colorata, 1939 (AEGB)

G. Bosio dhe U.C.E.U.A., *Perspektivë e Sheshit të Liktorit*, fotokopje heliografike me ngjyra, 1939 (AEGB)

Stampa | Printimi

Pacini Editore - Industrie Grafiche

1ª edizione, 2017

Botimi 1-rë, 2017

ISBN 978-88-7970-868-5

La pubblicazione è stata oggetto di una procedura di accettazione e valutazione qualitativa basata sul giudizio tra pari affidata al Comitato Scientifico della Collana ed al Comitato Scientifico della Ricerca con il sistema del *blind review*.

Publikimi ka qenë objekt i një procedure pranimit dhe vlerësimit cilësor bazuar në gjykimin e barazvlefshëm që iu besua Komitetit Shkencor të Koleksionit dhe Komitetit Shkencor të Kërkimit me sistemin *blind review*.

I diritti di traduzione, di memorizzazione elettronica, di riproduzione e di adattamento anche parziale, con qualsiasi mezzo, sono riservati per tutti i Paesi. Non sono consentite le fotocopie senza il permesso scritto dell'Editore.

Të drejtat e përkthimit, memorizimit elektronik, riprodhimit dhe përshtatjes qoftë edhe të pjesshme, me çdo mjet, janë të rezervuara për të gjitha shtetet. Nuk lejohen fotokopjet pa lejen me shkrim nga Botuesi.

Atti del Convegno Scientifico | Aktet e Konferencës Shkencore

12 Dicembre 2014, Università Politecnica di Tirana

12 Dhjetor 2014, Universiteti Politeknik i Tiranës

Comitato Promotore | Komiteti Promovues

Ambasciata d'Italia a Tirana | Ambasada Italiane në Tiranë

Ministero degli Affari Esteri e della Cooperazione Internazionale |

Ministria e Punëve të Jashtme dhe Bashkëpunimit Ndërkombëtar

Consiglio dei Ministri d'Albania | Këshilli i Ministrave i Shqipërisë

Istituto Italiano di Cultura di Tirana | Instituti Italian i Kulturës në Tiranë

Ministero della Cultura d'Albania | Ministria e Kulturës e Shqipërisë

Ministero dello Sviluppo Urbano e Turismo d'Albania |

Ministria e Zhvillimit Urban dhe Turizmit e Shqipërisë

Associazione Occhio Blu – Anna Cenerini Bova | Shoqata Syri Blu – Anna Cenerini Bova

Con la partecipazione di | Me pjesëmarrjen e

Politecnico di Bari | Politekniku i Barit

Università degli Studi di Firenze | Universiteti i Studimeve i Firences

Politecnico di Milano | Politekniku i Milanos

Sapienza Università di Roma | Sapienza Universiteti i Romës

Politecnico di Torino | Politekniku i Torinos

Università Politecnica di Tirana | Universiteti Politeknik i Tiranës

Comitato Scientifico | Komiteti Shkencor

Marco Petreschi, Nilda Valentin (Sapienza Università di Roma DIAP), Antonella Greco (Sapienza Università di Roma DSDRA)

Ezio Godoli, Ulisse Tramonti (Università degli Studi di Firenze DIDA)

Maria Adriana Giusti (Politecnico di Torino)

Maurizio Boriani (Politecnico di Milano)

Claudio D'Amato, Anna Bruna Menghini (Politecnico di Bari DICAR)

Andrea Maliqari, Armand Vokshi (Politecnico di Tirana FAU)

Artan Shkreli (Consiglio dei Ministri d'Albania)

Frida Pashako (Università Epoka FAI)

INDICE

INDEKS

PRESENTAZIONE PREZANTIM <i>MASSIMO GAIANI, AMBASCIATORE D'ITALIA IN ALBANIA AMBASADORI ITALIAN NË SHQIPËRI</i>	9
INTRODUZIONE HYRJË <i>MARCO PETRESCHI</i>	11
IL PALAZZO DELLA GIOVENTÙ DEL LITTORIO ALBANESE (G.L.A.). A TIRANA: STORIA, STUDI E PROPOSTE PER IL FUTURO PALLATI I RINISË SË LIKTORIT SHQIPTAR (RLSH) NË TIRANË: HISTORI, STUDIME DHE PROPOZIME PËR TË ARDHMEN <i>ROBERTA BELLI PASQUA, NICOLA DARIO BALDASSARRE, PASQUALE CIPRI, FRANCESCO GAGLIARDI, NICOLA GIACOVELLI, MARIAGRAZIA L'ABBATE, GABRIELE STINGI</i>	15
IL VIALE — ALLA RICERCA DELL'IDENTITÀ BULEVARDI — NË KËRKIM TË INDENTITETIT <i>DORIANA (BOZGO) BLETA</i>	31
L'AGENZIA ITALIANA PETROLI ALBANIA (A.I.P.A.): ALLE ORIGINI DELL'INDUSTRIALIZZAZIONE ALBANESE AGJENCIA ITALIANE PETROLI ALBANIA (A.I.P.A.): NË ZANAFILLË TË INDUSTRIALIZIMIT SHQIPTAR <i>MAURIZIO BORIANI</i>	45
IL NUOVO EDIFICIO DELLA BANCA D'ALBANIA. RIFLESSIONI ARCHITETTONICHE SULL'EVOLUZIONE DEL PROGETTO NDËRTESA E RE E BANKËS SË SHQIPËRISË. REFLEKSIONE ARKITEKTONIKE MBI EVOLUIMIN E PROJEKTIT <i>LORETA ÇAPELI</i>	59
DALLA ROMANITÀ ALL'INTERNAZIONALISMO. PIAZZA SCANDERBEG, UN'IDEA DI CITTÀ CHE SI EVOLVE DA ROMANA E VISIONARIA AD IMPERIALE E INTERNAZIONALE NGA KARAKTERI ROMAK I NDËRTIMIT DERI TEK NDËRKOMBËTARIZIMI I TIJ. SHESHI SKËNDERBEJ, NJË IDE E QYTETIT QË PO TRANSFORMOHET NGA ROMAK DHE VIZIONAR NË PERANDORAK DHE NDËRKOMBËTAR <i>PATRIZIA CAPOLINO</i>	75
DALLA MONUMENTALITÀ URBANA ALL'INTERNITÀ ARCHITETTONICA. GERARCHIE COMPOSITIVE NELL'ARCHITETTURA DELL'HOTEL DAJTI DI GHERARDO BOSIO A TIRANA NGA MONUMENTALITETI URBAN DERI TEK HAPËSIRAT E BRENDSHME ARKITEKTONIKE. HIERARKITË KOMPOZICIONALE TË GHERARDO BOSIO-S NË ARKITEKTURËN E HOTEL DAJTIT NË TIRANË <i>ROSSANA CARULLO</i>	85
GHERARDO BOSIO: LA PROGETTAZIONE DI INTERNI IN ALBANIA. TRA PUBBLICO E PRIVATO. ECLETISMO E MODERNITÀ DEGLI EDIFICI DEL POTERE NEI PROGETTI DI TUTELA E DI RESTAURO GHERARDO BOSIO: PROJEKTIMI I HAPËSIRAVE TË BRENDSHME NË SHQIPËRI MES OBJEKTEVE PUBLIKE DHE PRIVATE. EKLEKTIZMI DHE MODERNITETI I NDËRTESAVE TË PUSHTETIT NË PROJEKTET E RUAJTJES DHE RESTAURIMIT <i>STEFANIA DASSI, ALESSANDRA GALLO ORSI</i>	99

ALCUNE RIFLESSIONI SUL “RESTAURO DEL MODERNO” IN ALBANIA A PARTIRE DAL CASO DEI FRONTI DEL PALAZZO DELLA PRESIDENZA DEL CONSIGLIO DEI MINISTRI A TIRANA

DËSA REFLEKTIME MBI “RESTAURIMIN E MODERNES” NË SHQIPËRI DUKE FILLUAR NGA RASTI I BALLINAVE TË KRYEMINISTRISË NË TIRANË

MARIACRISTINA GIAMBRUNO

113

L'EDILIZIA RURALE ALBANESE E LE NUOVE ARCHITETTURE DELLA TIRANA FASCISTA: PALLIDI RIFLESSI E FORZATURE IDEOLOGICHE

NDËRTIMET RURALE SHQIPTARE DHE ARKITEKTURAT E REJA TË TIRANËS FASHISTE: PASQYRIME TË ZBEHTA DHE SFORCIME IDEOLOGJIKE

EZIO GODOLI

125

DUE ARTISTI ROMANI PER TIRANA

DY ARTISTË ROMANË PËR TIRANËN

ANTONELLA GRECO

145

TIRANA VERDE: LE FORME DELLA CITTÀ TRA ARCHITETTURA E NATURA

TIRANA E GJELBËR: FORMAT E QYTETIT MES ARKITEKTURËS DHE NATYRËS

ANNA BRUNA MENGHINI

157

I PRINCIPI COMPOSITIVI NELL'OPERA DI BOSIO: IL PALAZZO LUOGOTENENZIALE

PARIMET KOMPOZITIVE NË VEPRËN E BOSIO-S: PALLATI I MËKËMBËSËT

FRIDA PASHAKO

175

DIALOGO DI MARCO PETRESCHI CON VITTORIO BALLIO MORPURGO

DIALOG I MARCO PETRESCHI-T ME VITTORIO BALLIO MORPURGO-N

MARCO PETRESCHI

189

GLI ARREDAMENTI PER TIRANA NEI DISEGNI DELL'ARCHIVIO QUARTI

ARREDIMET PËR TIRANËN NË VIZATIMET E ARKIVIT QUARTI

LUCIANA POSCA

203

IL RUOLO DELL'INTERNO URBANO NELLA PIANIFICAZIONE DELL'UFFICIO CENTRALE PER L'EDILIZIA E L'URBANISTICA ALBANESE, 1939-1943

ROLI I INTERJERIT URBAN NË PLANIFIKIM I ZYRËS QENDRORE PËR NDËRTËMET DHE URBANËSTËKËN SHQIPTARE, 1939-1943

RICCARDO RENZI

217

ATRIUM (ARCHITECTURE OF TOTALITARIAN REGIMES OF THE XX CENTURY IN EUROPE'S URBAN MEMORY). UNA ROTTA CULTURALE DEL CONSIGLIO D'EUROPA PER LA TUTELA, LA RIVALORIZZAZIONE E LO SVILUPPO ECONOMICO DEL PATRIMONIO ARCHITETTONICO DEL XX SECOLO. IL CASO TIRANA

ATRIUM (ARCHITECTURE OF TOTALITARIAN REGIMES OF THE XX CENTURY IN EUROPE'S URBAN MEMORY). NJË RRUGËTIM KULTUROR I KËSHILLIT TË EUROPËS PËR MBROJTJEN, RIVLERËSIMIN DHE ZHVILLIMIN EKONOMIK TË TRASHËGIMISË ARKITEKTONIKE TË SHEKULLIT TË NJËZETË. RASTI I TIRANË

ULISSE TRAMONTI

231

LA REGOLA DI GHERARDO BOSIO

RREGULLI I GHERARDO BOSIO-S

NILDA VALENTIN

241

GIULIO BERTÉ, UN PERCORSO DI RICERCA ATTRAVERSO ARCHIVI E COLLEZIONI

GIULIO BERTË, NJË RRUGËTIM KËRKIMOR PËRMES ARKIVAVE E KOLEKSIONEVE

ARMAND VOKSHI

257

IL RUOLO DELL'INTERNO URBANO NELLA PIANIFICAZIONE DELL'UFFICIO CENTRALE PER L'EDILIZIA E L'URBANISTICA ALBANESE, 1939-1943

ROLI I INTERJERIT URBAN NË PLANIFIKIM I ZYRËS QENDRORE PËR NDËRTËMET DHE URBANËSTËKËN SHQIPTARE, 1939-1943

RICCARDO RENZI

La piazza brulica, perchè è domenica, e i tavolini del caffè hanno invaso il marciapiede come una marea fino all'orlo. Nella piazza girano le automobili, il vespero è tiepido: voglia di gioia riempie l'aria di polline d'oro, gli stridii delle rondini calano tra la gente a eccitarla dal cielo, che è un gran fascio di rose. Il tempo scivola tra i tavolini come un bambino che non ha voglia di andare a letto.

(Massimo Bontempelli, *Domenica*, 1934)

Tirana e gli interventi sulle principali città dell'Albania sviluppati dall'Ufficio Centrale per l'Urbanistica Albanese¹ rimarginano quella distanza tra progetto e realizzazione che ha connotato per molti versi gli accenti delle architetture coeve costruite in Italia dove, a fronte di un largo e vivo dibattito culturale, i molteplici fronti e le forti individualità hanno contribuito a creare un panorama eterogeneo fatto di molte difficoltà operative. Con il nuovo Ufficio Centrale si inaugura una stagione florida di realizzazioni che sembra emergere in Europa per numero rispetto al tempo². Il lavoro è connotato da una fluidità estrema, sebbene essa sia mediata dalle scelte del Ministero degli Esteri, che difficilmente risulta rintracciabile in altri luoghi, soprattutto per la brevità di tempo e l'attenzione ad una fase di realizzazione molto ravvicinata alla fase di progettazione che la precede con un margine minimo. Questo aspetto tende a sottolineare l'attenta preparazione dei tecnici³ che hanno preso parte al lavoro dell'Ufficio negli anni della sua intensa,

Sheshi gumëzhin, sepse është e diel, dhe tavolinat e kafesë kanë pushtuar trotuarin deri në grykë si një baticë. Në shesh qarkullojnë automjetet, mbrëmja është e ngrohtë: dëshira për hare e mbush ajrin me pjalm të artë, cicërimat e dallëndysheve bien mbi njerëzinë duke e bërë të hedhin vështrimin nga qielli që shfaqet si një tufë trëndafilash. Koha rrëshket mes tavolinave si një fëmijë që nuk ka dëshirë të shkojë në shtrat.

(Massimo Bontempelli, *Domenica*, 1934)

Tirana dhe ndërhyrjet në qytetet kryesore të Shqipërisë të realizuara në Zyrën Qendrore të Urbanistikës Shqiptare¹ duke sheshuar distancën ndërmjet projektit dhe zbatimit të tij që ka karakterizuar në disa aspekte tonet e arkitektura-ve bashkëkohore të ndërtuara në Itali ku, në vazhden e një debati të madh dhe të gjallë kulturor, frontet e shumta dhe individualitetet e forta kanë ndihmuar për të krijuar një peisazh heterogjen me shumë vështirësi operative. Me Zyrën e re Qendrore përurohet një sezon i frytshëm realizimesh i cili duket se bie në sy në Europë për sa i përket numrit në raport me kohën². Puna karakterizohet nga një rrjedhshmëri ekstreme, pavarësisht se ka qenë objekt i zgjedhjeve të Ministrisë së Jashtme, gjë e cila vështirë se mund të haset në vende tjera, sidomos për realizimin brenda një kohe të shkurtër dhe vëmendjen ndaj një faze realizimi shumë pranë asaj projektuese e cila i paraprin me një marzh minimal.

Ky aspekt priret të nënvijojë përgatitjen e kujdeshme të teknikëve³ që morën pjesë në angazhi-

intensissima, attività, e di Gherardo Bosio quale ideatore della tipologia organizzativa e della struttura nel suo complesso, politico e direttivo⁴.

Il tema della ricerca di un linguaggio comune che a più riprese viene richiamato nei dibattiti e nella volontà politica del regime, sboccia in Patria come un segnale marcatamente legato, e non sarebbe potuto essere diversamente, alla molteplicità di attori in gioco ed all'appartenenza a diverse scuole di pensiero. Tirana rappresenta, in questo particolare momento nel dibattito architettonico interno in Italia ed insieme alle altre città albanesi le quali però subiscono un minore impatto per numero di realizzazioni, la concreta e nuova occasione di raccordare la progettazione attraverso il compimento di un linguaggio comune *italiano* di estrema importanza politica ancor prima che estetico-formale. Il nuovo volto da imprimere nelle città albanesi offre al regime fascista l'opportunità di trovare finalmente una sintesi tra le emergenti, ed a tratti eterogenee, istanze di uno stile nazionale che fatica ad affermarsi in Patria. Bosio e l'Ufficio Centrale dimostrano in realtà che la costruzione dell'estetica delle nuove architetture albanesi è frutto di un linguaggio che si allontana dallo stile nazionale a più riprese richiamato nel dibattito sulle riviste⁵, riscoprendo invece come metodo quello di una memoria interpretativa della città italiana nella sua complessa articolazione stratificata di luoghi e di metodi locali. Le architetture albanesi realizzate risultano, per molti tratti, essere paralleli sintetici di frammenti colti dalla città italiana, filtrata attraverso un razionalismo essenziale che compone le distribuzioni volumetriche e definisce gli spazi interni, ma che lascia al contempo ai prospettati il compito di parlare una lingua fatta di proporzione, di metrica, di armonia tra le parti, di materiali e di colori. In un momento di grande esposizione dello stile nazionale tendente ad aderire a sintesi marcatamente di stampo romano, le architetture albanesi, di contro, codificano una prassi linguistica più ampia concepita da Bosio durante gli anni africani⁶ in grado di raccogliere non solo istanze locali ma la completa eredità del palazzo civile italiano.

La visione della città albanese, letta nel senso

min e Zyrës në ato vite të veprimtarisë së saj jashtëzakonisht intensive, dhe të Gherardo Bosio-s si ideator i tipologjisë organizative dhe strukturës në tërësinë e saj politike dhe drejtuese⁴.

Tema e kërkimit të një gjuhe të përbashkët e cila bëhej shpesh pjesë e debateve dhe vullnetit politik të regjimit, shpërhapet në Atdhe si një sinjal shumë i lidhur, dhe nuk mund të mos ishte ndryshe, me numrin e madh të aktorëve në lojë dhe përkatësinë e tyre në shkollat të ndryshme mendimi. Tirana përfaqëson, në këtë moment të veçantë të debatit arkitektonik të brendshëm në Itali dhe së bashku me qytetet e tjera shqiptare të cilat ama kanë një impakt më të vogël për sa i përket numrit të realizimeve, rastin e ri dhe konkret të lidhjes së projektimit nëpërmjet zhvillimit të një gjuhe të përbashkët *italiane* me rëndësi të madhe pikësëpari politike e më pas estetiko-formale.

Fytyra e re që u duhet dhënë qyteteve shqiptare i ofron regjimit fashist mundësinë për të gjetur më në fund sintezën mes kërkesave emergjente, dhe vende-vende heterogjene, pjesë të një stili kombëtar që nuk e ka të lehtë të afirmohet në Atdhe. Bosio dhe Zyra Qendrore tregojnë në realitet se ndërtimi i estetikës së arkitekturave të reja shqiptare është fryt i një gjuhe që largohet nga stili kombëtar i cili u bë shpesh temë debati në revista⁵, duke rizbuluar nga ana tjetër si metodë atë të një kujtese interpretuese të qytetit italian në artikulimin e saj të shtresëzuar kompleks të vendeve dhe metodave lokale. Arkitekturat e realizuara shqiptare paraqiten, në shumë aspekte, si paralele sintetike të fragmenteve të marra nga qyteti italian, i nxjerrë nëpërmjet një racionalizmi thelbësor që përbën shpërndarjet vëllimore dhe përcakton hapësirat e brendshme, por njëkohësisht u le prospekteve detyrën për të folur me një gjuhë të karakterizuar nga proporcione, metrikë, harmoni mes pjesëve, materiale dhe ngjyra. Në një moment të një ekspozimi të madh të stilit kombëtar që priret të jetë pjesë e sintezës që mban qartësisht vullën romake, arkitekturat shqiptare, nga ana tjetër, kodifikojnë një praktikë gjuhësore më të gjerë të konceptuar nga Bosio gjatë viteve që kishte kaluar në Afrikë⁶ në gjendje të ngërthejë

stretto alla scala dell'interno urbano, si affianca prevalentemente alle condizioni dei luoghi nel momento di intervento, cercando di porre in campo l'idea di una voluta ricerca di spazi pubblici fruibili al meglio dalla popolazione, sempre aventi come sfondo gli edifici pubblici di nuova realizzazione del regime italiano. Se questo vale in genere per tutti gli interventi urbani albanesi, Tirana segna invece un esempio a parte poiché, incentrata sul grande asse impostato qualche anno prima dai disegni di Giulio Bertè, Armando Brasini e Florestano Di Fausto, vede costruire e posizionare i nuovi interventi seguendo uno schema a scala differente, molto più ampia, a livello di progettazione urbana estesa. Negli scritti di Bosio dei primi anni Trenta⁷ è possibile rintracciare infatti un'interpretazione della città quale insieme di spazi continui, attigui e consequenziali; essa viene inoltre posta in parallelo all'architettura della abitazione precorrendo le idee di Ponti relativi alla casa all'italiana ed alla piazza come stanza a cielo aperto presentate su Domus negli anni seguenti⁸.

Questa interpretazione dello spazio urbano quale interno continuo compare a più riprese nei progetti degli anni Trenta, il più rappresentativo dei quali è il concorso per il piano regolatore di Rieti⁹ le cui basi compositive serviranno per de-

jo vetëm kërkesa lokale por trashëgiminë e plotë të pallatit civil italian.

Pamja e qytetit shqiptar, lexuar në sensin e ngushtë të shkallës së hapësirave të brendshme urbane, i bashkohet kryesisht kushteve të vendeve në momentet e ndërhyrjes, duke u përpjekur të fusë në lojë idenë e një kërkimi të synuar të hapësirave publike të përdorshme në mënyrën më të mirë të mundshme nga popullsia, duke patur gjithmonë si sfond ndërtesat publike të sapokrijuara nga regjimi italian. Në rast se kjo vlen në përgjithësi për të gjitha ndërhyrjet urbane shqiptare, Tirana përbën një shembull më vete duke qenë se, e përqendruar në aksin e madh të impostuar disa vite më parë nga dizentot e Giulio Bertè, Armando Brasini dhe Florestano Di Fausto, e shih ndërtimin dhe pozicionimin e ndërhyrjeve të reja sipas një skeme në shkallë të ndryshme, shumë më të gjerë, në nivel projektimi urban të shtrirë.

Në shkrimet e Bosio-s të fillim viteve '30 mund të shihet në fakt një interpretim i qytetit si një bashkësi hapësirash të vazhdueshme, pranë njëra-tjetrës dhe konsekuenciale. Për më tepër, ajo pozicionohet paralelisht me arkitekturën e banesave duke u paraprirë ideve të Ponti-t në lidhje me shtëpinë italiane dhe sheshin si

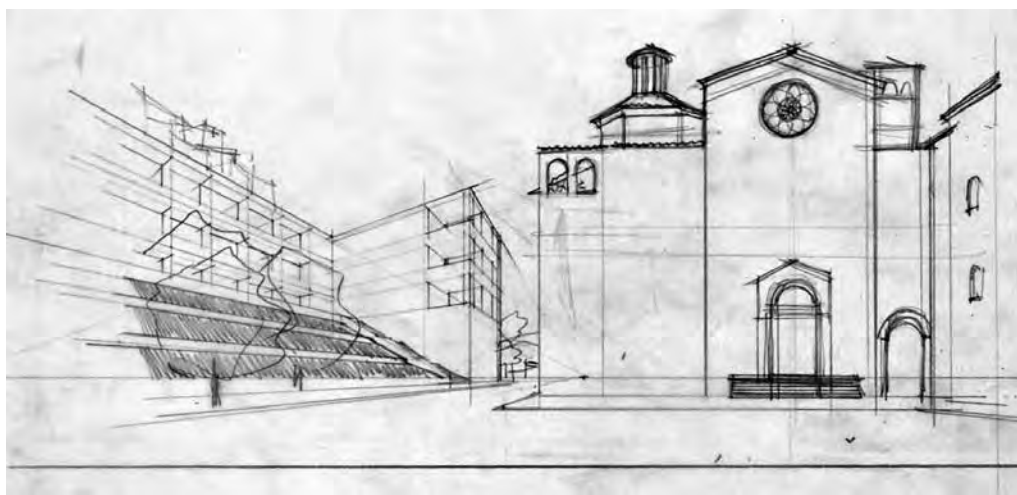

Fig. 1. G. Bosio, Piano regolatore di Rieti, concorso, vista della piazza San Francesco, lapis su lucido, 1937 (Archivio Eredi Bosio, Firenze)

Fig. 1. G. Bosio, Plani rregullator i Rietit, konkurs, pamje e Sheshit San Francesco, lapis su lucido, 1937 (Arkivi Eredi Bosio, Firenze)

Fig. 2. G. Bosio, Progetto per la chiesa e piazza di Gondar, lapis su lucido, 1938 (Archivio Eredi Bosio, Firenze)

Fig. 2. G. Bosio, Projekti për kishën dhe sheshin e Gondarit, lapis su lucido, 1938 (Arkivi Eredi Bosio, Firenze)

lineare alcuni dei profili adottati nella progettazione delle città albanesi. Per Bosio la piazza non appare mai come forma conclusa, piuttosto come uno spazio caratterizzato da un coinvolgimento dinamico che ne tiene aperti i bordi, portando al perimetro nuove relazioni con la strada e con altri elementi urbani più spesso di matrice storica.

Nei progetti africani invece il tessuto degli interventi ha una scala estremamente diversa, più larga e concentrata solamente a tratti negli episodi rilevanti, quali piazze e strade assimilabili ad interni urbani in senso stretto, ma in generale lo spazio è dilatato per favorire l'integrazione tra il verde ed il costruito come nei disegni per il centro studi di Addis Abeba o in quelli per le piazze di Gondar nelle prime soluzioni; questi progetti, tutti composti tra il 1936 ed il 1938, instaurano un legame, più stretto di quanto possa apparire ad una superficiale analisi, con le coeve teorie urbane del funzionalismo tedesco, allontanandosi dalla prassi operativa italiana e suscitando estrema attenzione in Patria¹⁰. Al tempo stesso è incomparabile la teoria urbana sviluppata da Bosio in Africa per

dhomë në qiell të hapur të paraqitur tek Domus në vitet pasuese⁸.

Ky interpretim i hapësirës urbane si hapësirë e brendshme e vazhdueshme rimerret shpesh në projektet e viteve '30, më përfaqësuesi i të cilëve është konkursi për planin rregullator të Rieti-t⁹ bazat kompozitive të të cilit do të shërbejnë për të përvijuar disa profile të përdorura në projektimet e qyteteve shqiptare. Për Bosio-n sheshi nuk paraqitet kurrë si një formë e mbyllur por si një hapësirë e karakterizuar nga një përfshirje dinamike që i ka anët e hapura, duke sjellë në perimetër raporte të reja me rrugën dhe me elemente urbane të tjera shumë shpesh me matricë historike.

Ndërsa në projektet afrikane, struktura e ndërhyrjeve ka një shkallë kryekëput të ndryshme, më të gjerë dhe të përqendruar vetëm pjesërisht në episode të rëndësishme, si sheshe dhe rrugë të asimilueshme në hapësira urbane të brendshme në kuptimin e ngushtë të fjalës, por në përgjithësi hapësira është zgjeruar për të favorizuar integrimin mes gjelbërimit dhe ndërtimeve sikurse

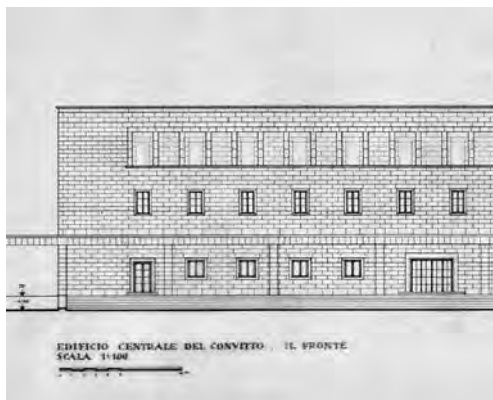

Fig. 3. G. Bosio, Progetto per la città degli studi di Addis Abeba, particolare del convitto, china su lapis, 1938 (Archivio Eredi Bosio, Firenze)
Fig. 3. G. Bosio, Projekti për qytetin e studimeve në Addis Abeba, në veçanti i konviktit, china su lapis, 1938 (Arkivi Eredi Bosio, Firenze)

Fig. 4. G. Bosio, P. Marconi, G. Ulrich, Progetto per i viali centrali di Harar, lapis su lucido, 1938 (Archivio Eredi Bosio, Firenze)
Fig. 4. G. Bosio, P. Marconi, G. Ulrich, Projekti për bulevardet qendrore të Hararit, lapis su lucido, 1938 (Archivio Eredi Bosio, Firenze)

il nuovo centro di Harar¹¹, che pure si articola attorno ad un grande asse centrale, con le realizzazioni albanesi ed in particolare con Tirana; gli edifici pensati per la città africana riportano, seppur su scale amplificate, la composizione a fronte compatto e continuo tipico di alcune città europee distaccandosi dalla versione successivamente impostata per la capitale albanese dove gli edifici invece sono volumi unici e indipendenti l'un l'altro affacciati sul grande viale dell'Impero.

La strada, il mercato e la piazza costituiscono i parametri di riferimento su cui viene impostata l'immagine della nuova Albania italiana.

Contemporaneamente questi interventi pro-

vihet re në vizatimet për qendrën studimore në Addis Abeba ose në ato për sheshet e Gondarit në rastin e zgjedhjeve të para; këto projekte, të gjitha të krijuara mes viteve 1936 dhe 1938, vendosin një lidhje, edhe më të ngushtë nga sa mund të paraqitet në një analizë sipërfaqësore, me teoritë urbane të funksionalizmit gjerman të kohës, duke u larguar nga praktika operative italiane dhe duke ngjallur vëmendje të jashtëzakonshme në Atdhe¹⁰. Në të njëjtën kohë teoria urbane e zhvilluar nga Bosio në Afrikë në lidhje me qendrën e Hararit¹¹, e cila gjithësesi artikulohejt përreth një aksi të madh qendror, është e pakrahasueshme me projektet e realizuara në Shqipëri dhe sidomos në Tiranë; ndërtesat e menduara për qytetin afrikan paraqesin, megjithëse në shkallë të zgjeruara, kompozimin me ballinë kompakte dhe të vazhdueshme tipike të disa qyteteve europiane duke u shkëputur nga versioni i impostuar më vonë për kryeqytetin shqiptar ku ndërtesat janë vëllime unike, të pavarura nga njëra-tjetra dhe me pamje nga bulevardi i Perandorisë.

Rruga, tregu dhe sheshi përbëjnë parametrat e referimit ku impostohet imazhi i Shqipërisë së re italiane.

Në të njëjtën kohë, këto ndërhyrje propozojnë një reflektim metodologjik të dobishëm për integrimin e konceptit të *shpërndarjes* që po afirmohet në Atdhe dhe po konkretizohet në ndërhyrjet e kryera.

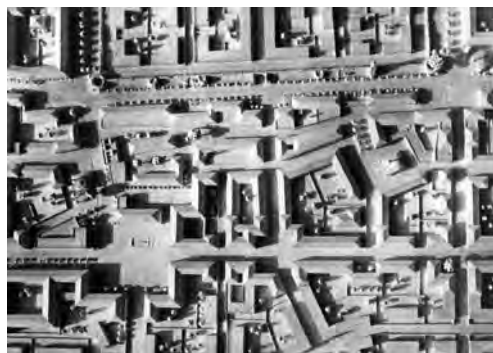

Fig. 5. G. Bosio e Ufficio Centrale per l'Edilizia e l'Urbanistica albanese, Piano regolatore di Elbassan, fotografia del plastico, 1939 (Archivio Eredi Bosio, Firenze)

Fig. 5. G. Bosio dhe Zyra Qendrore për Ndërtëmet dhe Urbanëstëkën shqiptare, Plani rregullator i Elbasanit, fotografi në maket , 1939 (Arkivi Eredi Bosio, Firenze)

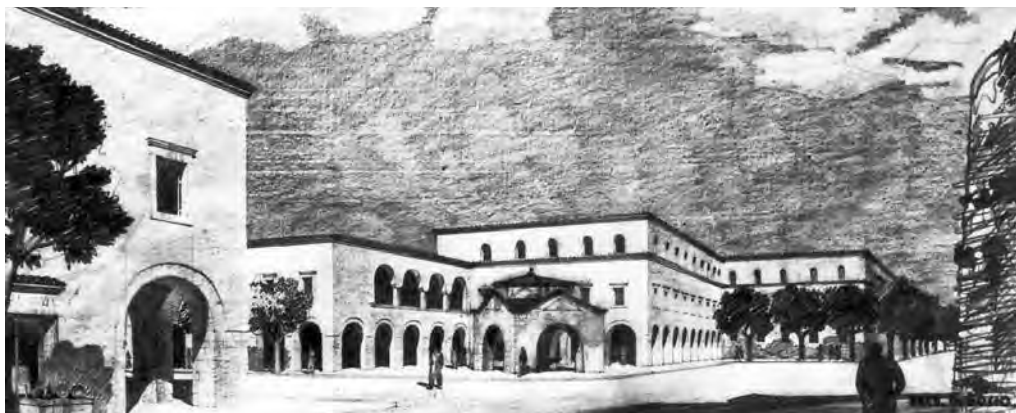

Fig. 6. G. Bosio e Ufficio Centrale per l'Edilizia e l'Urbanistica albanese, Piano regolatore di Elbasan, fotografia di disegno a lapis su lucido, 1939 (?) (Archivio Eredi Bosio, Firenze)

Fig. 6. G. Bosio dhe Zyra Qendrore për Ndërtëmet dhe Urbanëstëkën shqiptare, Plani rregullator i Elbasanit, fotografi e dizenos me lapis su lucido, 1939 (?) (Arkivi Eredi Bosio, Firenze)

pongono una nuova riflessione metodologica utile ad integrare il concetto di *diradamento* che si sta affermando in Patria e concretizzando su interventi realizzati.

Su tutti vale l'esempio delle riscoperte mura della città di Elbasan¹² che divengono quinta e guida dominante nella composizione del nuovo piano regolatore e degli spazi interni urbani. La piazza principale, della nuova parte di città, appare come una riscoperta volumetria vuota su base quadrata a citazione della forma della città storica, in cui i fronti degli edifici progettati divengono cornice di un nuovo ambiente urbano con porticato a piano terra e, sull'edificio principale, loggiato in quota. Il tema delle mura, a ridosso della città esistente, è così forte da instaurare nuovi legami con spazi prima interclusi, permettendo così ad una nuova piazza di sorgere a mediare l'impatto degli edifici di nuova costruzione da piano regolatore rispetto alla fortificazione presente. Le linee del nuovo intervento si allargano ad ospitare la presenza di un manufatto architettonico a pianta centrale esistente permettendo così la simultanea visione di questo e delle mura cittadine restaurate.

Il tema dello spazio pubblico caratterizza anche i progetti per Valona¹³, destinata ad un ampliamento in virtù del nascente aeroporto che diviene il limite dell'intervento di espansione della

Për të gjitha këto vlen shembulli i mureve të rizbuluara të qytetit të Elbasanit¹² të cilat shndërrohen në udhëzues mbizotërues në hartimin e planit të ri rregullator dhe të hapësirave të brendshme urbane. Sheshi kryesor i pjesës së re të qytetit shfaqet si një vëllimetri e rizbuluar boshe me bazë katrore në formën e qytetit historik, në të cilin ballinat e ndërtesave të projektuara shndërrohen në kornizë të ambientit të ri urban me portikë në rrafsh me tokën dhe, në ndërtesën kryesore, me lozha në lartësi. Tema e mureve, fare pranë qytetit ekzistues, është kaq e fortë sa mund të vendosë lidhje të reja me hapësirat që më parë ishin të mbyllura nga brenda, duke i dhënë mundësi lindjes së një sheshi të ri i cili do të rregullonte impaktin e ndërtesave të reja të planit rregullator në raport me fortifikimet ekzistuese. Linjat e ndërhyrjes së re zgjerohen deri në përfshirjen e pranisë së një pune arkitektonike artizanale me planimetri qendrore ekzistuese duke lejuar në të njëjtën kohë pamjen e saj dhe të mureve të restauruara të qytetit.

Tema e hapësirës publike karakterizohet nga projektet për Vlorën¹³, e destinuar të shkojë drejt një zgjerimi për hir të ngritjes së një aeroporti që shndërrohet në kufirin e ndërhyrjes për zgjerimin e qytetit kah perëndimi. Këtu projektohen në detaj të paktën tre sheshe kryesore, ku prospektet e ndërtesave dhe impostimi i hapësirës

Fig. 7. G. Bosio e Ufficio Centrale per l'Edilizia e l'Urbanistica albanese, Piazza della cattedrale di Valona, fotografia di disegno a lapis su lucido, 1939 (Archivio Eredi Bosio, Firenze)

Fig. 7. G. Bosio dhe Zyra Qendrore për Ndërtimet dhe Urbanistikën Shqiptare, Sheshi i katedrales së Vlorës, fotografi e dizenos me lapis su lucido, 1939 (Arkivi Eredi Bosio, Firenze)

città stessa verso ovest. Qui vengono progettate in dettaglio almeno tre piazze principali, dove i prospetti degli edifici e l'impostazione dello spazio risultano simili per due di esse che rivestono funzioni amministrative lasciando una connotata differenza per la terza su cui si affaccia una nuova cattedrale. Le due con caratteristiche similari presentano entrambe un tema di costruzioni con portico a correre su due lati ad esaltazione di un edificio fondale con veste amministrativa ed ampia corte interna. Lo spazio pubblico risulta a Valona impostato su alti valori monumentali, a differenza di Elbasan, intravisti per distribuzione spaziale e volumetrica nel progetto per gli edifici amministrativi della città africana di Gimma e negli schizzi per il concorso della nuova sede romana del Ministero degli Esteri¹⁴, con la interessante variante della proiezione della piazza pubblica fin dentro all'edificio principale, che fa da fondale, grazie ad un secondo sistema di atrio interno all'edificio stesso ma collegato da portico con la piazza principale. La piazza della cattedrale invece stravolge l'approccio fin qui usato nei progetti albanesi, portando l'edificio religioso a superare per posizione e per importanza visiva le costruzioni amministrative. Il fronte del nuovo edificio della cattedrale regola con misure precise lo spazio pubblico antistante, avendo il lato sinistro occupato dalla casa del fascio ed il lato destro libero da co-

sirës rezultojnë të ngjashme për dy prej tyre që mbartin funksion administrativ duke lënë një dallim të dukshëm për të tretin pranë të cilit ngrihet një katedrale e re.

Dy sheshet me karakteristika të ngjashme paraqesin një temë ndërtimi me portik që shkon përgjatë dy anëve për të lartësuar një ndërtesë bazë me funksion administrativ dhe një oborr të brendshëm të gjerë. Hapësira publike në Vlorë rezulton e impostuar në vlera të larta monumentale, në dallim nga Elbasani, të cilat për nga shpërndarja hapësinore dhe vëllimore mund të shihen tek projektet për ndërtesat administrative të qytetit afrikan të Gimma-s dhe në skicat për konkursin e selisë së re të Ministrisë së Jashtme në Romë¹⁴, me variantin interesant të projektimit të sheshit publik deri brenda ndërtesës kryesore dhe një sistemi të dytë atriumi të brendshëm brenda vetë ndërtesës por që lidhet me portik me sheshin kryesor. Nga ana tjetër, sheshi i katedrales përmbys qasjen e përdorur deri në atë kohë për projektet shqiptare, duke e bërë ndërtesën fetare që të kalojë ndërtesat administrative për nga pozicioni dhe rëndësia e pamjes. Ballina e ndërtesës së re të katedrales rregullon me përmasa të sakta hapësirën publike përballë saj, duke e patur krahun e majtë të zënë nga shtëpia e Fashios dhe të djathtin të lirë nga ndërtimet por të kufizuar nga një diafragmë që mundëson pamjen e një parku me qiparisë aty pranë.

Fig. 8. G. Bosio e Ufficio Centrale per l'Edilizia e l'Urbanistica albanese, Piano regolatore di Scutari, fotografia di tavola in mostra a Tirana 1940 (Archivio Eredi Bosio, Firenze)

Fig. 8. G. Bosio dhe Zyra Qendrore për Ndërtimet dhe Urbanistikën shqiptare, Plani rregullator i Shkodrës, fotografi e ekspozuar në Tiranë në vitin 1940 (Arkivi Eredi Bosio, Firenze)

struzioni ma delimitato da un diaframma che permette la visuale su un parco di cipressi adiacente. Se i progetti per Elbassan e Valona incarnano due differenti visioni urbane, per tipologia di spazio e per codici compositivi degli edifici, una sintesi viene proposta nella definizione dello spazio centrale sul quale viene concepito il piano regolatore della città di Scutari¹⁵. Il progetto generale per il nuovo assetto del tessuto e della viabilità viene incentrato sulla risoluzione di un problema legato all'attraversabilità ed alla circolazione, prima impedita dal sistema stradale compromesso. All'incrocio di due grandi viali principali, corso Vittorio Emanuele e viale Mussolini, posti in maniera ortogonale tra di loro, si rende necessaria una nuova piazza rappresentativa di una rinnovata immagine urbana, in grado di dialogare sia con le presenze storiche esistenti che con la volontà formale ed estetica del regime.

Bosio, che riceve incarico diretto per la progettazione, fonde attraverso un'alternanza di pieni e vuoti l'identità costruita della città con le nuove architetture, dilatando i confini della piazza oltre i margini costruiti ed impostati dal sistema stradale, fino ad andare a includere nello spazio collettivo una moschea presente nelle immediate

Nëse projektet për Vlorën dhe Elbasanin mishërojnë dy vizione të ndryshme urbane, si nga lloji i hapësirës ashtu edhe nga kodet kompozicionale të ndërtesës, një sintezë e tyre është propozuar në përcaktimin e hapësirës qendrore mbi të cilën është konceptuar plani rregullues i qytetit të Shkodrës¹⁵. Plani i përgjithshëm për rregullimin e ri të strukturës dhe të lëvizshmërisë në rrugë fokusohet në zgjidhjen e problemeve që lidhen me qarkullimin dhe kapërcimin e saj, gjë e cila më parë pengohej nga një sistem rrugor i amortizuar. Në kryqëzimin e dy bulevardeve të mëdha kryesore, Corso Vittorio Emanuele dhe Viale Musolini, të cilët formojnë një kënd të drejtë me njëri-tjetrin, lind nevoja për ndërtimin e një sheshi të ri që do të përfaqësojë një imazh të ripërtëritë urban i cili është në gjendje të komunikojë si me aspektet ekzistuese historike ashtu edhe me vullnetin formal dhe estetik të regjimit.

Bosio, i ngarkuari i drejtpërdrejtë për projektimin, nëpërmjet gërshetimit të hapësirave të mbushura e atyre të zbrazëta shkrin në një identitetin e ndërtuar të qytetit me arkitekturën e re, duke zgjeruar kufijtë e sheshit përtej kufijve tashmë të ndërtuar dhe të ngritur nga sistemi rrugor, duke përfshirë madje në hapësirën kolektive edhe një xhami që ndodhet aty afër. Sheshi i ri merr formën e një vakumi të madh me drejtime të ndryshme të cilat e zhvendosin më shumë se një herë perimetritin i cili mbahet i bashkuar nga një fill i përbashkët; ai duket më i madh se sheshet e menduara për Elbasanin dhe Vlorën dhe i përshtatet në mënyrë proporcionale kryqëzimit të dy bulevardeve të mëdha kryesore të cilat na ofrojnë sistemin referencë të përmasave, duke u larguar kështu nga koncepti i sheshit urban si një vend ku takohen njerëzit dhe duke u shndërruar në një vend ku kremtohet kultura urbane më monumentale. Në Shkodër bashkëjetojnë, si shprehje e një evolucioni të sheshit të Katedrales së Vlorës, identiteti lokal, të cilin Bosio¹⁶ në Shqipëri e përmbysi madje më tepër edhe se në Afrikë, dhe stili i ri italian, të cilët këtu përfaqësohen nga xhamia dhe palati i Bashkisë me një kullë fashiste simbolike. Xhamia bëhet kështu kufiri i ri i sheshit duke

vicinanze. La nuova piazza acquisisce la forma di un ampio vuoto con diverse direttrici che ne spostano a più riprese il perimetro tenuto assieme da un filo comune; essa appare più grande rispetto quelle immaginate per Elbassan e per Valona, e si adegua proporzionalmente all'innesto dei due grandi viali che forniscono il sistema dimensionale di riferimento, allontanandosi concettualmente dalla piazza cittadina come luogo di incontro e divenendo luogo di celebrazione di una cultura urbana più monumentale. A Scutari convivono, come evoluzione della piazza della cattedrale di Valona, l'identità locale, mai stravolta in verità né in Africa quanto in Albania da Bosio¹⁶ e il nuovo linguaggio italiano, rappresentati qui dalla moschea e dal palazzo della Baskija con una simbolica torre arengario. La moschea diviene il nuovo limite della piazza ed imposta una quinta verde, grazie all'intuizione di posizionare una corona di cipressi attorno ad essa, capace di eludere il rapporto visuale e di confronto tra i suoi codici compositivi e le nuove architetture porticate e razionali dei nuovi edifici amministrativi. La cinta di alberi diviene motivo di novità nella composizione della grande piazza, infatti essa porta il tema del verde all'interno di un contesto prevalentemente murato e ne fa un punto di forza, soprattutto in virtù della dimensione fin troppo ampia per potersi considerare una piazza rispetto agli altri interventi proposti dall'Ufficio Centrale. All'interno delle opere progettate nel corso del periodo in cui Bosio è a capo della struttura albanese è ascrivibile una sequenza evolutiva del linguaggio compositivo, se non relativo agli impianti planimetrici degli edifici, sempre impostati su di un rigore funzionale molto discreto, piuttosto relativo ai fronti degli edifici, soprattutto in relazione al rapporto con lo spazio pubblico. Elbassan e Valona parlano lingue diverse: morbido ed in linea con il luogo il primo, monumentale e romano il secondo vagamente tendente allo *stile littorio* romano.

Una sintesi compositiva viene raggiunta con il progetto per la nuova piazza di Coritza¹⁷ con il nuovo edificio della Baskija, che vede la nascita di un insieme di innovazioni linguistiche più raffinate rispetto alle mediazioni operate nei progetti per

krijuar një hapësirë të gjelbër, në sajë të intuitës që pati Bosio për të vendosur një kurorë selvish rreth e rrotull tij, e cila do të shmangte impaktin pamor dhe krahasimin mes kodeve të saj kompozicionale dhe arkitekturës së re me portikë të ndërtesave të reja administrative. Ripi i pemëve të vendosura kthehet në një risi kompozicionale e sheshit të madh, në fakt ajo mbart temën e gjelbërimit brenda një konteksti kryesisht me mure dhe e bën një pikë të fortë, veçanërisht nga pikëpamja e përmasave tepër të mëdha që të mund të konsiderohet si një shesh në krahasim me masat e tjera për t'u ndërmarrë të propozuara nga Zyra Qendrore.

Brenda veprave të projektuara gjatë periudhës kur Bosio ishte në krye të strukturës shqiptare vihet re një sekuencë e zhvillimit të gjuhës kompozicionale, që ndoshta nuk ka lidhje me ndërtimin planimetric të ndërtesave, i cili ndjek një parim funksional jo dhe aq rigoroz, por më tepër me fasadat e ndërtesave, sidomos në lidhje me marrëdhëniet me hapësirën publike. Elbasani dhe Vlora flasin gjuhë të ndryshme: i pari i butë dhe në përputhje me vendin, ndërsa i dyti monumental dhe romak i cili shfaq prirje të një *stili fascist* romak.

Një përmbledhje kompozicionale bëhet e mundur me realizimin e projektit të sheshit të Korçës¹⁷ me ndërtesën e re të Bashkisë, e cila sheh të lindin një sërë risish stileshe më të rafinuar nëse i krahasojmë me ndërhyrjet e bëra në projektet për ndërtesat e qyteteve të tjera që kemi parë deri më tani. Për fat të keq, nga ky projekt ka mbetur vetëm një vizatim, ku tregohet marrëdhëniet mes ndërtesës kryesore dhe sheshit si një sistem pushimi dhe qarkullimi.

Bosios dhe Zyra Qendrore arkitektët i lë mbresa të thella bukuria e arkitekturës tradicionale shqiptare, veçanërisht ajo që që ndikuar nga Perandoria Osmane, dhe në më shumë se një rast janë gjetur gjurmë të këtij respekti për kulturën lokale. Në fakt, shembull i kësaj dukurie janë katër harqet dhe kolonat ku është vendosur pjesa ballore e cila më parë kishte një planimetri rrethore e vendosur pranë mureve; është e qartë logjika me të cilën në Tiranë në të trija zgjidhjet e projektimit për sheshin Skënderbej njëra

Fig. 9. G. Bosio e Ufficio Centrale per l'Edilizia e l'Urbanistica albanese, Piazza centrale di Coritza, fotografia di disegno a lapis su lucido 1939 (Archivio Eredi Bosio, Firenze)

Fig. 9. G. Bosio dhe Zyra Qendrore për Ndërtimet dhe Urbanëstëkën shqiptare, Sheshi qendror i Korçës, fotografi e dizenos me lapis su lucido 1939 (Arkivi Eredi Bosio, Firenze)

gli edifici della altre città viste fin qui. Purtroppo di questo progetto rimane un solo disegno, in cui viene mostrata la relazione tra l'edificio principale e la piazza come sistema di sosta e di viabilità.

Bosio e gli architetti dell'Ufficio Centrale subiscono profondamente il fascino dell'architettura tradizionale albanese, soprattutto quella di influsso ottomano, ed in più di un'occasione se ne trovano tracce evidenti di rispetto della cultura locale. Ne sono prova infatti i quattro archi e colonne con

nga anët është xhamia ekzistuese; një shembull tjetër janë dy kullat e përmendura në projektin e katedrales së re të Vlorës; dhe në fund prova më e mirë është projekti për tregun qendror të qytetit të Beratit.

Tematika e markatës (tregut) është e një rëndësie të madhe për Bosion në përcaktimin e një praktike vepruese në lidhje me kulturën lokale të popujve të kolonive. Në Afrikë deshifrimi i karakterit tipologjik të hapësirave publike për

Fig. 10. G. Bosio e Ufficio Centrale per l'Edilizia e l'Urbanistica albanese, Piazza del mercato di Moggio, fotografia di disegno a lapis su lucido 1939 (Archivio Eredi Bosio, Firenze)

Fig. 9. G. Bosio dhe Zyra Qendrore për Ndërtimet dhe Urbanëstëkën shqiptare, Sheshi i tregut të Moggio-s, fotografi e dizenos me lapis su lucido. 1939 (Arkivi Eredi Bosio, Firenze)

cui viene impostato il fronte dell'edificio prossimo alla preesistenza a pianta circolare di Elbassan a ridosso delle mura; ne sono evidenti le logiche con cui a Tirana in tutte e tre le soluzioni di progetto per piazza Scanderbeg uno dei lati risulta essere la moschea esistente; ne sono ancora esempio le due torri accennate nel progetto della nuova cattedrale di Valona; ed infine ne è migliore verifica il progetto per il mercato centrale della città di Berat.

Il tema del mercato riveste per Bosio estrema importanza nella definizione di una prassi operativa rispetto alla cultura locale delle popolazioni coloniali. In Africa la decodifica dei caratteri tipologici dello spazio pubblico per il commercio indigeno stimola e suggerisce le forme del progetto di un nuovo mercato nel villaggio di Moggio¹⁸ il cui linguaggio compositivo è imitativo della condizione autoctona, mentre l'approccio planimetrico risente di una matrice distributiva profondamente razionale. In Albania, a Berat¹⁹, la proposta di un nuovo mercato diviene occasione di espressione di profondo rispetto per le consuetudini di vita sociale del piccolo centro urbano; l'uso di elementi architettonici di provenienza locale definisce, attraverso l'uso di arco e colonna simili a quelli usati nei disegni per Elbassan come per quanto fatto a Moggio, valori formali in parallelo con l'espressione locale; la planimetria invece risulta essere di stampo funzionale, distribuendo lo spazio attorno ad un sistema porticato che definisce una forma di piazza regolare. Come per le piazze monumentali di Valona, lo spazio-piazza tende a prevaricare i confini grazie all'uso di un colonnato che diviene filtro tra due ambienti aperti mettendoli in comunicazione; lo stesso tema si ritrova a Tirana nell'edificio della G.L.A. dove il portico di accesso pone in comunicazione la piazza del Littorio con lo stadio retrostante divenendone accesso. L'intervento progettato per Berat dimostra la maturità raggiunta dall'Ufficio Centrale, una maturità segnata dalla comprensione e dall'ascolto di quella metrica linguistica che le architetture locali esprimono, in alcuni episodi sommestamente, in altri con più forza, una maturità devoluta alla volontà ineludibile di creare una fusione tra le due culture che vada oltre il rapporto regime-colonie²⁰.

tregtinë vendase nxit dhe sugjeron formën e projektit të një tregu të ri në fshatin Moggio¹⁸ gjuha kompozicionale e të cilit imiton statusin autokton, ndërsa qasja planimetrike ndikohet nga një shpërndarje thellësisht racionale e ndërtesave. Në Shqipëri, në Berat¹⁹, propozimi për ndërtimin e një tregu të ri kthehet në një mundësi për të shprehur respektin e thellë për zakonet e jetës shoqërore të qendrës së vogël urbane; përdorimi i elementeve arkitektonike me origjinë vendase, përmes përdorimit të harkut dhe kolonave të ngjashme me ato që janë përdorur në vizatimet e Elbasanit si dhe në ato që janë bërë në Moggio, përcaktojnë vlerat formale të cilat shkojnë paralelisht me shprehjen e vlerave lokale; plani duket të jetë i llojit funksional, duke e shpërndarë hapësirën rreth një sistemi me portikë që i jep një formë të rregullt sheshit. Ashtu si për sheshet monumentale të Vlorës, hapësira-shesh priret t'i kapërcejë kufinj të falë përdorimit të një kolonade që kthehet në filtër mes dy ambienteve të hapura duke i lidhur ato me njëri-tjetrin; e njëjta temë gjendet në Tiranë në ndërtesën e PLSH-së ku portiku hyrës lidh sheshin e Liktorit me stadiumin në pjesën e pasme nga ku mund të hyhet. Ndërhyrja e planifikuar për në Berat tregon pjekurinë e arritur nga Zyra Qendrore, një maturi kjo e shenjuar nga të kuptuarit dhe nga të dëgjuarit e metrikës gjuhësore që shpreh arkitektura vendase, në disa vende më e fshehur e në disa të tjera më e dukshme, një pjekuri që i detyrohet dëshirës së pashmangshme për të krijuar një shkrirje mes dy kulturave që shkon përtej marrëdhënies sistem-koloni²⁰.

NOTE

¹ L'Ufficio Centrale per l'Edilizia e l'Urbanistica Albanese (da qui in avanti Ufficio Centrale) viene fondato da Gherardo Bosio che riceve incarico come da Decreto Luogotenenziale del Ministero degli Interni albanese (in accordo con il Sottosegretariato agli affari albanesi del Ministero degli Esteri italiano) n.122 del 12 Ottobre 1939 pubblicato su Gazzetta Ufficiale n.99 del 25 Ottobre 1939 datando l'inizio dell'incarico in forma retroattiva al 1 Luglio 1939 per la creazione e la direzione dell'Ufficio Centrale. (Rif.*Archivio Eredi Bosio* (da qui in avanti AEB) *Blocco Rosso Albania-Contratti 1_001-4_001*).

² Il periodo di funzionamento dell'Ufficio Centrale va dal 1939 al 1941 sotto la guida di Bosio; dal 1941 al 1943 i progetti vengono ultimati dai collaboratori. Poggi prende il ruolo di Bosio a partire dal 1 luglio 1941. Cfr. G. PALADINI, *Ricordi di un ufficio di urbanistica integrale*, in «Bollettino Tecnico» 10-11 (1954), Firenze.

³ I principali collaboratori dell'Ufficio Centrale sono: Giuseppe Paladini, con cui poi si creano tensioni nel momento in cui Bosio è in Italia; Ferrante Orzali e Ferdinando Poggi, Ivo Lambertini e Leone Carmignani. Cfr. PALADINI, *Ricordi di un ufficio di urbanistica integrale* ... cit.

⁴ L'importanza dell'organizzazione rivela anche un aspetto innovativo rispetto alla normale gestione di un apparato pubblico. Bosio infatti concepisce l'Ufficio Centrale come uno studio professionale, con un architetto a capo e con collaboratori più che come un ufficio pubblico; questa struttura risulta utile ad agevolare e sveltire quanto più possibile le procedure di lavoro. Bosio riceve in realtà molti incarichi diretti per i maggiori edifici e i piani regolatori che cura personalmente, a tal proposito si veda il regesto citato alla nota 12.

⁵ I disegni di Bosio per le architetture albanesi hanno molto risalto sulle riviste italiane. Per un regesto completo dei progetti pubblicati si veda R. RENZI, *Gherardo Bosio. Opera completa*, Firenze, 2016, pp. 354-367.

⁶ Bosio, già ufficiale di cavalleria, insiste per essere richiamato alle armi come volontario con destinazione Africa Orientale per tutta la seconda metà del 1935. Viene riarruolato il 16 Marzo 1936 per giungere a Massaua il 28 Aprile 1936 dove rimane fino al 18 dicembre 1936. (Rif.*AEB Blocco Blu-Arruolamento in AOI 5_010-5_011*). I progetti redatti in Africa sono: per il governo dell'Amara il Piano regolatore di Gondar (approvato con D.G. B.n 4 del 20 Agosto 1936) e di Dessiè (approvato con D.G. B.n 5 del 20 Ottobre 1936). Al rientro in Italia redige il Piano Regolatore di Gimma per il governo dei Galla Sidama (approvato con D.G. del 20 Ottobre 1937). Per il governo generale dell'Africa Orientale Italiana progetta il Centro Studi e il complesso per più edifici, tra cui gli uffici ed il museo minerario ad Addis Abeba nel 1936. Nei mesi di Marzo, Aprile e Maggio 1937 Bosio è di nuovo ad Addis Abeba per i lavori sulla residenza vicereale e del piccolo Ghebi. Negli anni 1937-38 inoltre riceve nuovi

SHËNIME

¹ Zyra Qendrore për Ndërtimet dhe Urbanistikën (nga këtu e më tej Zyra Qendrore) u themelua nga Gherardo Bosio që u ngarkua me detyrë nga Dekreti i Mëkëmbësit të Mbretit i Ministrisë së Brendshme të Shqipërisë (në marrëveshje me nënsekretarin e Punëve të Shqipërisë në Ministrinë e Punëve të Jashtme Italiane nr. 122 datë 12 tetor 1939 publikuar në Gazetën Zyrtare nr. 99 të 25 tetorit 1939 duke shënuar kështu fillimin e detyrës në mënyrë retroaktive nga 1 korriku 1939 për krijimin dhe drejtimin e Zyrës Qendrore. (Ref. *Archivi Eredi Bosio* (nga këtu e më tej AEB) *Blocco Rosso Albania-Contratti 1_001-4_001*).

² Periudha e funksionimit të Zyrës Qendrore fillon nga viti 1939 deri në vitin 1941 nën udhëheqjen e Bosio-s; nga viti 1941 deri në vitin 1943 projektet u plotësuan nga bashkëpunëtorët, Shih. G. PALADINI, *Ricordi di un ufficio di urbanistica integrale*, in «Bollettino Tecnico», 10-11 (1954), Firenze.

³ Bashkëpunëtorët kryesorë të Zyrës Qendrore janë: Giuseppe Paladini, me të cilin më pas u krijuan tensione gjatë kohë që Bosio është në Itali; Ferrante Orzali e Ferdinando Poggi, Ivo Lambertini e Leone Carmignani. Shih. PALADINI, *Ricordi di un ufficio di urbanistica integrale* ... cit.

⁴ Rëndësia e organizimit zbulon edhe një aspekt inovativ sa i përket drejtimit normal të një organizate publike. Bosio e konceptoi Zyrën Qendrore si një studio profesionale, me një arkitekt në krye të saj dhe me bashkëpunëtorë, më shumë sesa një zyrë publike. Kjo strukturë është e dobishme për të lehtësuar dhe shpejtuar sa më shumë të jetë e mundur procedurat e punës. Bosio në fakt merr shumë detyra të drejtpërdrejta për ndërtesa të mëdha dhe master-plane për të cilat kujdeset personalisht; shih përmbledhjen e cituar në shënimin 12.

⁵ Dizenjot e Bosio-s për arkitektuarat shqiptare patën mjaft rezultat në revistat italiane. Për një përmbledhje të plotë të projekteve të publikuara u kujdes R. RENZI, *Gherardo Bosio. Opera completa*, Firenze, 2016, fq. 354-367.

⁶ Bosio, tashmë oficer i kavalerisë, insiston që të thirret nga ushtria si vullnetar me destinacion Afrikën Lindore për gjysmën e dytë të vitit 1935. U fut në radhët e ushtrisë më 16 Mars 1936 për të mbërritur në Massaua më 28 Prill 1936 ku qëndron deri më 18 dhjetor 1936. (Ref. *AEB Blocco Blu-Arruolamento in AOI 5_010-5_011*). Projektet e hartuara në Afrikë: për Qeverinë e Amara-s, Plani Rregullator i Gondarit (miratuar me D.G. B.n 4 të 20 Gushtit 1936) dhe të Dessië (miratuar me D.G. B.n 5 të 20 tetor 1936). Me t'u rikthyer në Itali harton Planin Rregullator të Gimma-s për Qeverinë e Galla Sidama (miratuar me D.G. të 20 tetor 1937). Për Qeverinë e Përgjithshme të Afrikës Lindore italiane projektton Qendrën e Studimeve dhe kompleksin me shumë ndërtesa, ndër të cilat dhe zyrat dhe muzeun e minierave të Addis Abeba në vitin 1936. Në muajt mars, prill dhe maj 1937, Bosio shkon sërish në Addis Abeba për detyrat mbi rezidencën e Mëkëmbësit të Mbretit dhe të të

incarichi dai suddetti governi per la redazione ulteriore dei livelli esecutivi dei Piani Regolatori redatti. (*Rif.AEB Blocco Blu-Certificati Vari 1_004-1_005*). Per un profilo completo ed aggiornato grazie anche al lavoro dell'Arch.Marie Lou Busi nipote dell'architetto e custode dell'archivio (AEB), si veda *Il panorama dell'arredamento. Appunti per una serie di lezioni di Gherardo Bosio*, a cura di R. RENZI, Raleigh USA, 2012, pp.139 e sgg.

⁷ ... «Come una città in miniatura anche una casa ben studiata ha le sue vie (i percorsi seguiti nelle diverse funzioni della vita) e le sue piazze (i luoghi di riposo o di sosta o quelli di maggior traffico), la via è la spina dorsale della casa ed essa, pur non essendo indicata, deve quasi guidare il passo con l'attrattiva delle sue irregolarità, di repentini cambiamenti di direzione, della facilità dei passaggi e delle loro varietà, ottenuta con scalini, mezzi di illuminazione naturale e artificiale che creino giochi di luce e d'ombra in modo da non far percepire la lunghezza di essa...» Estratto da un ciclo di lezioni di Gherardo Bosio, 1932. Cfr. *Il panorama dell'arredamento* ... cit., pp. 120-125.

⁸ Cfr. G. PONTI, *Una villa alla pompeiana*, in «Domus», 79 (1934) e *Quartiere all'italiana*, in «Domus», 293 (1954).

⁹ Bosio partecipa nel 1937 al concorso per il Piano Regolatore di Rieti con il motto «P.25» insieme all'amico Ferdinando Poggi che poi chiamerà come collaboratore all'Ufficio Centrale. In questo progetto sono in luce tutti gli elementi, sia a livello urbani che a livello architettonico, delle esperienze africane e successive albanesi. (*Rif.AEB cartella 39*).

¹⁰ I progetti di Bosio vengono pubblicati, assieme anche a suoi testi, in molte riviste nazionali ed internazionali del tempo di cui si ricordano le principali: da «Casabella» a «Domus», da «Architettura» a «Illustrazione Italiana», da «Innen Dekoration» a «L'Architecture d'aujourd'hui». Di particolare rilievo risultano le pubblicazioni dei disegni per le città africane. Per un regesto completo dei progetti pubblicati si veda RENZI, *Gherardo Bosio*... cit., pp. 354-367.

¹¹ Il progetto per il nuovo centro di Harar è sviluppato insieme a Plinio Marconi e Guglielmo Ulrich nel 1938. (*Rif.AEB cartella 53*). Bosio ha incarico insieme agli altri due progettisti direttamente dal Governo dell'Harar, direzione affari generali con loro missiva del 29/7/1938 prot.9446. (*Rif.AEB Inserto verde-Governo dell'Harar 1_001-1_021*).

¹² Progetto e documenti con missiva di Ferdinando Poggi della prefazione del Piano Regolatore di Elbassan approvato nel 1943 con indicazione del lavoro eseguito da Bosio a partire dal 1939 (*Rif.AEB cartella 74-0*). Le fotografie ai disegni presenti in AEB sono alcune del 1942 e recano la firma di Ivo Lambertini, mancano quelle di Poggi. Per il regesto completo del lavoro di Bosio in Albania redatto dall'Ufficio Centrale nel 1940 e nel 1941 da Bosio stesso per il Ministero degli Esteri italiano (*Rif.AEB Blocco rosso/albania-promemoria 1_001-2_005*) da qui in poi si considera tale regesto anche per le note ed i progetti seguenti.

¹³ Progetti per la città di Valona sono in (*Rif.AEB cartella 76*) ed altri sono anche in forma di fotografie-estratti di una mostra tenutasi a Tirana nel 1940, sempre presenti in AEB.

voglit Ghebi. Në vitet 1937-38 ndër të tjera merr detyrë të reja nga qeveritë e sipërpërmendura për hartimin e mëtejshëm të niveleve zbatuese të Planeve Rregullatore të hartuara. (*Ref. AEB Blocco Blu-Certificati Vari 1_004-1_005*). Për një profil të plotë dhe të përditësuar falë edhe punës së Ark. Marie Lou Busi nip i arkitektit dhe ruajtës i arkivit (AEB), të shihet Riccardo Renzi (nën kujdesin e), *Il panorama dell'arredamento. Appunti per una serie di lezioni di Gherardo Bosio*, Raleigh USA, Lulu press inc., 2012, fq.139 e vijuese

⁷ ...«Si një qytet në miniaturë edhe një shtëpi e mirëstudjuar ka ka rrugët (rrugëtimet e saj të ndjekura në funksione të ndryshme të jetës) dhe sheshet e saj (vendet e pushimit dhe qendrimit ose ato me më shumë trafik), rruga është shtylla kurrizore e vetë shtëpisë dhe ajo, edhe pse nuk tregohet, duhet pothuajse të udhëheqë hapin me joshjen e parregullsive të saj, të ndryshimeve të vazhdueshme të drejtimeve, të thjeshtësisë së kalimeve dhe varieteteve të tyre, të përfuara me shkallë, mjete ndërimi natyral dhe artificial që krijojnë llojëra dritëhijesh në mënyrë që të mos perceptohet gjatësia e saj...» Ekstrakt i ciklit të leksioneve të Gherardo Bosio, 1932. Shih *Il panorama dell'arredamento* ... cit., fq. 120-125.

⁸ Shih. G. PONTI, *Una villa alla pompeiana*, në «Domus», 79 (1934) e *Quartiere all'italiana*, në «Domus», 293 (1954).

⁹ Bosio merr pjesë në vitin 1937 në konkursin për Planin Rregullator të Rietet me moton «P.25» së bashku me Ferdinando Poggi i cili më pas do ta thërrasë si bashkëpunëtor në Zyrën Qendrore. Në këtë projekt përfshihen të gjitha elementet si në rrafsh urban ashtu dhe arkitektonik, nga përvojat afrikane dhe ato pasuese shqiptare. (*Shih AEB kartela 39*).

¹⁰ Projektet e Bosio-s u publikuan së bashku me tekstet e tij në shumë revista kombëtare dhe ndërkombëtare të kohës ku mund të përmendim më kryesoret: «Casabella», «Domus», «Architettura», «Illustrazione Italiana», «Innen Dekoration», «L'Architecture d'aujourd'hui». Me rëndësi të veçantë rezultojnë botimet e dizenjove për qytetet afrikane. Për një konsultim më të plotë të projekteve të botuara shih RENZI, *Gherardo Bosio*... cit., fq. 354-367.

¹¹ Projekti për qendrën e re të Hararit është bërë së bashku me Plinio Marconi dhe Guglielmo Ulrich në vitin 1938. (*Ref. AEB kartela 53*). Bosio së bashku me dy projektuesit e tjerë është ngarkuar drejtpërdrejt nga qeveria e Hararit, drejtoria e punëve të përgjithshme me shkresë datë 29/7/1938 prot.nr. 9446. (*Ref. AEB Inserto verde-Governo dell'Harar 1_001-1_021*).

¹² Projekti dhe dokumenti me shkresë të Ferdinando Poggi i parathënies së Planit Rregullator të Elbasanit miratuar në vitin 1943 me shënime të punës së kryer nga Bosio duke filluar nga viti 1939 (*Ref.AEB kartela 74-0*). Fotografitë e dizenjove të pranishme në AEB janë disa të vitit 1942 dhe mbajnë firmën e Ivo Lambertini, mungojnë ato të Poggi-t. Për një konsultim të plotë të punës së Bosio-s në Shqipëri të hartuar nga Zyra Qendrore në vitin 1940 dhe 1941 nga vetë Bosio për Ministrinë e Jashtme italiane (*Ref.AEB Blocco rosso/albania-promemoria 1_001-2_005*) nga këtu e tutje merret në konsideratë edhe për shënimet dhe projektet vijuese.

¹⁴ Il progetto per la nuova sede del Ministero degli Esteri è redatto nel 1938 per la prima fase con il lotto disponibile tra piazza Capena, viale Aventino e via Baccelli a Roma. Bosio elabora tre soluzioni, di cui una a livello definitivo, che non consegnerà al concorso per evidenti impegni dovuti anche agli altri incarichi in corso (*Rif.AEB cartella 49*).

¹⁵ Relazione per il progetto del piano regolatore di Scutari è in (*Rif.AEB cartella 79-1*) mentre i disegni sono in forma di fotografie-estratti di una mostra tenutasi a Tirana nel 1940, sempre presenti in AEB.

¹⁶ Le architetture ed i progetti di Bosio risultano estremamente impegnate da un punto di vista sociale per tessere nuove maglie di vita collettiva piuttosto che separata tra cultura locale e presenza italiana.

¹⁷ Progetti per la città di Coritza sono in (*Rif.AEB cartella 79-0*) ed altri sono anche in forma di fotografie-estratti di una mostra tenutasi a Tirana nel 1940, sempre presenti in AEB.

¹⁸ Bosio sviluppa per la città africana di Moggio un progetto di massima per un insediamento residenziale inserito nel centro urbano ed un progetto di dettaglio per un mercato indigeno nel 1937/38 (*Rif.AEB cartella 44-2*).

¹⁹ I progetti per la piazza ed il mercato di Berat sono in (*Rif.AEB cartella 81*).

²⁰ Il materiale albanese presente in AEB riguarda i disegni che Bosio poteva portare a Firenze avendone incarico diretto, i disegni invece sviluppati a Tirana sono presenti in AEB sotto forma di fotografia degli originali.

¹³ Projektet për qytetin e Vlorës gjenden tek (*Ref.AEB kartela 76*) ndërsa të tjera janë edhe në formë fotografish të nxjerra nga ekspozita e mbajtur në Tiranë në vitin 1940, gjithë të pranishme tek AEB.

¹⁴ Projekti për selinë e re të Ministrisë së Jashtme është hartuar në vitin 1938 për fazën e parë të segmentit mes sheshit Capena, bulevardit Aventino dhe rrugës Baccelli në Roma. Bosio harton tre zgjidhje, nga ku njëra në nivel përfundimtar, të cilën nuk do ta dorëzojë në konkurs për shkak të angazhimeve të dukshme edhe me detyra të tjera në zhvillim e sipër. (*Ref.AEB kartela 49*).

¹⁵ Raporti për projektin e planit rregullator të Shkodrës gjendet tek (*Ref.AEB kartela 79-1*) ndërsa dizenjot janë në formë fotografish-ekstraktesh të një ekspozite të mbajtur në Tiranë në vitin 1940, gjithmonë të pranishme tek AEB.

¹⁶ Arkitekturat dhe projektet e Bosio-s rezultojnë jashtëzakonisht të angazhuara në një këndvështrim shoqëror për të krijuar struktura të reja të jetës kolektive dhe jo atë të asaj të ndarë mes kulturës lokale dhe pranisë italiane.

¹⁷ Projektet për qytetin e Korçës gjenden tek (*Ref.AEB kartela 79-0*) ndërsa disa të tjera janë edhe në formë fotografish-ekstraktesh të një ekspozite të mbajtur në Tiranë në vitin 1940, gjithmonë të pranishme tek AEB.

¹⁸ Bosio zhvillon për qytetin afrikan të Moggio-s një projekt në vija të përgjithshme për një vendbanim rezidencial të përfshirë në qendrën urbane dhe një projekt të detajuar për tregun indigen në vitin 1937/38 (*Ref.AEB kartela 44-2*).

¹⁹ Projektet për sheshin e tregut të Beratit gjenden tek (*Ref.AEB kartela 81*).

²⁰ Materiali shqiptar i pranishëm në AEB ka të bëjë me dizenjot e Bosio-s që mund të merrte me vete në FIRENCE duke qenë i ngarkuari i drejtëpërdrejtë ndërsa dizenjot e krijuar në Tiranë janë të pranishme tek AEB në formë fotografish të shkrepura tek origjinalet.

Finito di stampare in Italia nel mese di luglio 2017
da Pacini Editore Industrie Grafiche - Ospedaletto (Pisa)
per conto di Edifir-Edizioni Firenze